

Ad fontes!

LX

Цього року відзначає високий ювілей відомий літературознавець, доктор філологічних наук, професор Сидір Кіраль. Народився 17 серпня 1956 р., в селищі міського типу Славське Сколівського району Львівської області. 1978 р. закінчив Львівський державний (нині національний) університет ім. Івана Франка. 1985 р. захистив кандидатську, 2003 р. – докторську дисертацію.

Основні напрямки наукової діяльності С. Кіраля – це проблеми літературного джерелознавства, бібліографознавства, текстології, словникарства. Упродовж багатьох років він працює над першоджерелами, архівами українських письменників та вчених, які були репресовані або замовчувані (О. Терлецький, Т. Зіньківський, І. Чендей, Р. Андріяшик, Б. Харчук та ін.). Опублікував чимало цінних архівних документів, які дали змогу по-новому осмислити літературний процес в Україні XIX – XX ст.

Працював асистентом, доцентом, завідувачем кафедри літературознавчих дисциплін Бердянського педінституту ім. П. Осипенко (нині університету); з його ініціативи та активної участі в цьому виші 1995 р. було відкрито факультет української та слов'янської філології). З 1999 по 2009 рік – завідувач кафедри українознавства, декан факультету лінгвістики Національного авіаційного університету.

З 2009 р. – професор кафедри української, англійської й латинської мов ім. М. Драй-Хмари (з 2004 р. кафедра української та класичних мов) Національного університету біоресурсів і природокористування України. Голова науково-методичної ради гуманітарно-педагогічного факультету НУБіП України.

Автор монографій: “Апостол молоді України”: Трохим Зіньківський у контексті доби” (2002), “Зробити щось корисне для свого народу”: з епістолярної спадщини Івана Чендея” (2013), близько 100 статей; співавтор монографії “Історія української літературної критики : Дожовтневий період” (1988), підручників “Історія української літератури 70–90-х років XIX ст.” (1999), “Історія української літератури XIX ст. (70–90-ті роки)” (2002), навчальних посібників і словників, бібліографічних покажчиків. Фундатор двох фахових наукових збірників праць, які здобули визнання не лише в Україні, а й поза її межами (“Сучасний погляд на літературу”, “Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах”). Сидір Кіраль обраний академіком Академії вищої освіти України (2010), почесним професором Ізмаїльського державного гуманітарного університету (2015), нагороджений знаком Міністерства освіти і науки України “Відмінник освіти України” (2001), дипломом НУБіП України “Фестиваль науки – 2015” за активну публікаційну діяльність, Грамотою Голосіївської районної у місті Києві державної адміністрації за створення сприятливих умов для пробудження культурно-громадської активності молоді Голосіївського району (2013).

Редакція щиро вітає свого постійного автора, зичить йому міцного здоров'я й подальших творчих успіхів.

НАЙВИЩА НАГОРОДА ЮВІЛЯРОВІ – НАША ШАНА Й ЛЮБОВ: ЩИРІ НАДДУНАЙСЬКІ ВІТАННЯ!

Викладачі та студенти Ізмаїльського державного гуманітарного університету шлють найщиріші вітання з ювілеєм докторові філології, професору, відомому літературознавцеві, *почесному професорові нашого вишу* Сидору Степановичу Кіралю, який назавжди поріднив свою педагогічну й життєву долю з Придунайським краєм. У його особі українська наука має неординарну постать, а національна освіта – висококваліфікованого фахівця європейського рівня, тому нинішня подія виходить далеко поза межі особистого свята ювіляра.

Із розвідками С. Кіраля пов'язана важлива віха в сучасному літературознавстві, зорієнтованому на людський фактор літературно-художньої творчості, максимальне наближення до самототожності письменника, на ідентифікацію його особистості. Його праці завжди впізнаванні, бо наснажені інтелектуальною невтоленністю; вони – “першоджерельні”, “відкривавчі”, структуровані маловідомим, переважно архівним матеріалом, цікаві текстологічними колізіями, відсутністю шаблонних ходів думки, оригінальністю тлумачень та широтою індивідуально-авторських коментарів. Із кожною новою публікацією С. Кіраля на сторінках багатьох видань, зокрема й журналу “Слово і Час”, очевидним є той факт, що його наукові студії мають не тільки філологічне, але й методологічне значення для сучасного інтелектуального життя. І абсолютне підтвердження таких висновків засвідчило неординарне в багатьох ракурсах, “джерельно цінне й оціночно виважене” (В. Погребенник) дослідження “лабіринтів” української мемуаристики, як, власне, й інші його наукові напрацювання.

Фундаментально незмінною у студіях С. Кіраля над письменницькою кореспонденцією (і не тільки) є сфера *національної ідеї*. Тож найперше впадає у вічі україноцентричність самого дослідника. Відтак закономірно, що фігуранти його наукових уподобань – письменники, непримиренні “до найменших проявів національного недбальства та лінивства” (А. Погрібний), котрі негласливо, проте цілеспрямовано й невтомно будили й будять “заснулі серця українців”, актуалізують національний дух народу у свідомості сучасників, виводять пристрасно гуманістичне українське слово на європейські простори. У цьому колі – Б. Грінченко, Т. Зіньківський, І. Жиленко, Г. Кочур, І. Чендей та ін.

Близько двох десятків літ С. Кіраль – один із найбажаніших гостей Ізмаїльського державного гуманітарного університету. На нього тут завжди чекають із нетерпінням, бо з його приїздом повсякчас відбуваються цікаві та екстраординарні події – від прочитаних ним незабутніх лекцій, які щоразу стають інтелектуальним святом і буквально заворожують студентсько-викладацьку аудиторію, до блискучих доповідей на багатьох наукових форумах, на яких слово науковця завжди звучить по-особливому, рідкісно довірливо, наснажене лірично-емоційними тональностями й потужним націоохоронним змістом. Для зросійщеного краю воно набуває особливого, певною мірою сакрального сенсу.

Упродовж багатьох років С. Кіраль активно підтримує молодих науковців кафедри української мови і літератури нашого вишу, бере активну участь в обговоренні підготовлених до захисту кандидатських дисертацій, залюбки надає консультації та вельми корисні поради з позицій досвідченого вченого студентам, магістрантам, аспірантам. Він неодноразово головував на державних екзаменах із філологічних спеціальностей, виступав модератором науково-методичних семінарів, студентських читань, рецензував дисертації

та навчальні посібники викладачів кафедри тощо. Студенти-філологи нашого навчального закладу активно послуговуються його науковими працями, у яких він постає яскравою, самобутньою творчою особистістю із власним дослідницьким стилем, неординарним, глибоко аналітичним мисленням, оригінальною манерою, новим, тільки Його словом, “ніким не казаним”, на яке завжди чекають, яким завжди захоплюються...

Сидір Степанович – постать магнетична, безмежно закохана в людей і у справу, якій віддано слугує багато десятків літ. Однак він завжди юний у своєму захопленні красою українського Слова, красою високого Духу, красою рідної Землі. Це рафінований інтелігент, утілення рідкісної на наш прагматичний час шляхетності, яскравий представник національної еліти. Усебічно освічений гуманітарій, блискучий промовець, проникливий педагог, уважний співрозмовник – таким знають його не тільки в Ізмаїлі, а й усюди, де з’являється цей сивочолий, молодий душею професор. Він належить до тих людей, котрі всупереч обставинам завжди залишаються собою, у кожній ситуації творять мікроклімат добропорядності та добродієчестя. Основний секрет його успіху – непідробна любов до людей, до України, до своєї справи й щире бажання дарувати усім частину свого серця. А ще – якась рідкісна харизма, дарована Усевишнім тільки обраним. Він – Педагог від Бога. Тому непросто визначити ту міру духовного й культурного, інтелектуального й душевного багатства, котре щоразу залишає в серцях студентів та колег-однодумців Почесний професор нашого вишу.

Шановний Сидоре Степановичу! Ваш ювілей напередодні Незалежності України символічний. У ці нелегкі для нашої Держави часи випробувань хочемо засвідчити Вам велику шану – як прекрасному фахівцеві, великому патріоту, благочестивій людині, щиро подякувати за підтримку рідного Слова на всіх просторах нашої землі. Бо всі Ваші справи – це гідна відповідь на вимогу Івана Франка вростати “якомога глибше і міцніше в свій рідний національний ґрунт”.

Вітаючи Вас із ювілеєм, щиро віримо в те, що успіхи та визнання ще багато-багато літ підніматимуть Вас на крилах натхнення й творчого неспокою. Нехай Ваша наснага і плани й надалі будуть невичерпними та результативними. Бажаємо Вам на розгойданих перегуках життя здійснення заповітних мрій, задумів та сподівань, урожайних справ і гарних ужинок на ниві національної освіти й науки, найміцнішого здоров’я та енергії, творчої наснаги й міцності духу, невичерпного й незгасного оптимізму, світла в оселі, сонця в душі, благополуччя, нових здобутків, щасливих подій і незабутніх вражень.

Дай Боже Вам плідних і радісних літ життя, шановний колего й Учителю. Розуміння від людей і Божого заступництва. Хай Усевишній і надалі благословляє Вас на Добро, наукові відкриття й творчі радості, на довгий і щасливий вік. Хай кожна мить Вашого життя буде щедрою на успіхи та звершення, багатою на радісні звістки та високі досягнення.

Шановний Сидоре Степановичу! Віри, Надії, Любові Вам, сили й снаги задля бажання жити й творити в мирній соборній Державі! Нехай доля буде прихильною до Вас, до родини, до України!

Із почуттям високої шани й глибокої вдячності, Ваші однодумці та щирі друзі – колектив Ізмаїльського державного гуманітарного університету та особисто завідувач кафедри української мови і літератури Галина Райбедюк.

Отримано 12 липня 2016 р.

м. Ізмаїл

НАЦІЄТВОРЧІ ІМПЕРАТИВИ ТРОХИМА ЗІНЬКІВСЬКОГО Й ІВАНА ФРАНКА: ДИСКУСІЙНИЙ АСПЕКТ

У статті на підставі докладного вивчення періодики, маловідомих та архівних матеріалів зроблено спробу всебічного аналізу дискусії І.Франка з Т. Зіньківським у статті "Формальний і реальний націоналізм" у контексті їхньої доби та з погляду сьогодення; зокрема показано спільність та відмінність двох українських інтелектуалів у потрактуванні російсько-українських літературно-громадських взаємин.

Ключові слова: дискусія, нація, мова, література, націоналізм, публіцистика, шовінізм.

Sydir Kiral. Nation-Forming Imperatives of Trokhym Zinkivskyi and Ivan Franko: a Debatable Aspect
The paper is based on a detailed study of periodicals, some little-known and archival materials. It is an attempt to provide a comprehensive analysis of the discussion between I. Franko and T. Zinkivskyi, presented in Franko's essay "Formal and real nationalism", in the context of their epoch and in terms of our time. In particular, the author highlights common and different features in ways of interpreting Russian-Ukrainian literary and public relations by two Ukrainian intellectuals.

Key words: discussion, nation, language, literature, nationalism, journalism, chauvinism.

Ім'я Івана Франка, цього "універсального генія, невичерпного атома" (І. Денисюк), добре відоме в Україні та поза її межами. Ім'я ж Трохима Зіньківського, "другої поруч із Грінченком характерної для 80-х років" постаті XIX ст. (С. Єфремов), автора знакової статті "Молода Україна, її становище і шлях" в аспекті націєтворчих проблем, невтомного "чоловіка праці" (О. Кониський) і понині, на жаль, малознане широкому загалові. Мав рацію В. Скуратівський, коли писав, що "навіть серед інтелігенції з творчістю цієї неординарної особистості обізнане вузьке коло фахівців, хоча за аналітичністю мислення, широтою поглядів та злободенністю Т. Зіньківський досі не має рівних собі" [11, 4]. Гіркота визнання цього неспростовного факту ще більше посилюється від усвідомлення того, що для Т. Зіньківського, як твердила дружина письменника Ганна Сервичківська, Україна була сенсом його короткого життя: "Вище всього він ставив любов до своєї Батьківщини, до свого народу. Він, бувало, казав, що його найближчі рідні, – ні жінка, ні діти, – все для нього ніщо у порівнянні з його заповітною ідеєю, тобто він *цілковито прагнув жити для блага своєї України*" (письмівка наша. – С. К.). Про віддане служіння Зіньківського національній справі писав також і О. Кониський у статті-некролозі, де, зокрема, твердив: "За останній час – так от 5–6 літ – се найбільша страта в нашому письменстві. Талант Зіньківського тільки що починав розцвітати і на його силу була в нас повна надія. Хто хоч трохи знав небіжчика особисто, *знав його неосяжно-глибоку любов до України-Русі*" (письмівка наша. – С. К.) і до українсько-руської ідеї, хто розумів його величезну енергію, його завзятість до праці і роботи", той мав велике сподівання, що "з-під пера Зіньківського наша ідея і письменство придбають собі великих добутків" [18, 71].

20 червня минуло 125 літ як не стало Трохима Зіньківського (1861–1891), а 4 серпня виповнилося 155 років від дня його народження. За волею долі ці дати збігаються в часі із 25-літтям нашої відновленої державності, мрію про яку він леляв у своєму серці. Життя українського літератора у хронологічному вимірі асоціюється зі спалахом яскравої та потужної зорі, яка осяває не лише космічні, а й земні горизонти. Отож, мабуть, не випадково серед інших його псевдонімів є "зірковий" – Т. Звіздочот! Попри те, що канва його життя і смерті (не дожив навіть до 30-ти років!) трагічно-стисло межована, вона вражає, як і спалах зорі, не лише в аспекті людського буття як такого, а й тим, що в пам'яті своїх сучасників (серед них варто назвати В. Боровика, М. Грушевського, Б. Грінченка,

С. Єфремова, М. Комарова, О. Кониського, В. Кравченка, М. Кропивницького, М. Лисенка, О. Лотоцького, Д. Мордовця, Олену Пчілку, М. Старицького та ін.) Т. Зіньківський зоріє світлою й глибоко духовною непересічною постаттю. Усі згадані тут українські діячі щиро шанували талант і працю цього всебічно обдарованого інтелектуала: письменника, фольклориста, мовознавця, перекладача, громадсько-культурного діяча. Наприклад, видатний історик О. Лотоцький зізнавався, що на формування його національної свідомості безпосередній і сильний вплив мав саме Т. Зіньківський. Він згадував, що той був “надзвичайною людиною”, яка “дійшла до української ідеї досвідом всього життя” і “мала що сказати” майбутнім землякам, а “перспективи української справи малював він собі широко, не відповідно тодішнім фактичним обставинам, – і так принадно ті перспективи увялялися!” [25, 65-66].

Із невимовним болем про передчасну смерть свого найближчого друга писав і Б. Грінченко, який зачисляв його “до тих, що усю душу віддають за ідею і не знають іншого життя. До цього додавалася безмірна любов до рідного краю, широка освіта, талант. Наша справа загубила в йому стільки, скільки вона загубила б, якби вмер спочатку своєї діяльності П. Куліш. З молодих діячів 80-х рр. він був більший і од усіх наших діячів, oprіче деяких небагатьох, якби прожив ще хоч десяток років” [17, 53]. З особливим пієтетом і душевно щиро відгукувався про свого молодшого товариша згадуваний вище О. Кониський, автор національного славня “Боже великий, єдиний, нам Україну храни”: “Певний (псевдонім Зіньківського. – С. К.) справді був певним українським русином, певним демократом, певним тим національним радикалом, яких помнож нам, Господи, сторицею! Не кохався він у фразі, не гнався за модними словами, не поспішав, щоб скрізь бути першим, – він був чоловік праці, діла на тій колючій стежці, якою неминуче треба йти нам до свого народно-національного ідеалу. Він добре тямив, що наша путь до ідеалу кружна, але казав він, – хто кругу не боїться, той дальше становиться” (письмівка наша. – С. К.) [18].

Поява Трохима Оврамовича Зіньківського (1861–1891) на білий світ до певної міри також символічна, адже збігається в часі зі смертю Тараса Шевченка і знаменує собою той факт, що Україна народжувала й надалі буде народжувати вірних і відданих їй патріотів, натхнених пророчим словом Кобзаря. “Вийшовши, як і наш великий поет, з простолюдю вбогого, він зазнав цілу систему неволі та примусу” й став несхитним “борцем за українську ідею”, – писав Б. Грінченко [30, LI]. Порівняння Т. Зіньківського з Т. Шевченком – не випадковість, не перебільшення. Сповідуючи духовні заповіді Кобзаря, Т. Зіньківський послідовно захищав право українського народу на природний розвиток та збереження мови як своєрідного духовного коду нації.

І. Франко у статті “З остатніх десятиліть XIX в.” (1901) уважав молоду генерацію письменників (до неї належав і Зіньківський) “продуктивною, роботящою”, бо та була “гаряче віддана справі просвіти і піддвиження рідного народу”, сполучала “гарячий запал із холодною критикою, рухливість із постійністю”, уміла відчутти й заспокоїти “найрізніші народні потреби” [33, 514]. Як слушно зазначав С. Єфремов, Т. Зіньківський, обдарований представник “Молодої

України”, “ставив перед українським громадянством нові завдання свідомого українства, замість опортуністичного українофільства, в яке виродився етнографічно-культурницький напрям попереднього десятиліття, рішуче переводив українство на європейський ґрунт”. Автор “Історії українського письменства” не мислив нашої літератури без “неабиякої публіцистичної сили” Т. Зіньківського, який “вперше поставився критично до утрированого “українофільства”, яке особливо визначилося було в громадському житті в 80-х роках” [12, 373]. Сучасна дослідниця Марія Кармазіна образно зауважила, що М. Драгоманову, І. Франку й Т. Зіньківському, цим трьом українським інтелектуалам, доля дарувала право сказати своє вагоме слово від імені нації щодо її майбуття [15, 97].

Творчість Франка була в полі зору Т. Зіньківського упродовж життя. Його ім'я не раз фігурує в різних контекстах тогочасного літературного процесу в листах молодого літератора-військового до Б. Грінченка. Отож порівняльний аналіз міркувань Зіньківського і Франка про фольклор, мову як духовний код нації, про націєтворчу роль української інтелігенції, про роль родини, зокрема матері, у плеканні любові до рідної мови та України, про козаччину, роль і місце постаті Т. Шевченка як символу національної ідеї, про вагу перекладів в утвердженні української мови за умов підневільного становища України підтверджує близькість їх поглядів у потрактуванні означених проблем. Зрештою, як слушно зауважує Оксана Забужко, І. Франко був “чільною постаттю і лідером” покоління “Молодої України”, того поняття, яке “запущене в обіг з легкої руки вельми цікавого, а нині майже забутого літератора й публіциста Тр. Зіньківського”. У гурті “франківського покоління інтелігенції”, яке, за її визначенням, “взяло на себе головний тягар місії відродження розчленованої між двома імперіями України” [13, 19] Зіньківський таки був яскравою постаттю, він мужньо й до останку ніс покладений Долею на його плечі отой місіонерський “тягар відродження” України, і при тому, як писав В. Боровик, ніколи “не згинавсь, хоч як гула негода, / І не здригавсь від гуркотів грози”, бо “змагався навіть він з життям самим” [з епітафії з надгробка Т. Зіньківського].

Мав рацію О. Кониський, коли твердив, що “наша путь до ідеалу”, тобто нинішньої державності, була таки “кружною”: духовне єднання “розчленованої України” виявилось доволі складним (на жаль, воно триває у часі й понині!). Не раз між чільними діячами нашої літератури точилися гострі дискусії з приводу принципових питань, про що свідчить і стаття І. Франка “Формальний і реальний націоналізм” (1889). Радянські дослідники у своїх працях оминали цю статтю, а якщо й згадували, як, наприклад, А. Брагінець [2, 62] чи В. Микитась [27, 87], то лише в контексті боротьби Франка з українським буржуазним націоналізмом. Те ж саме стосується й коментарів, уміщених у 16-му томі двадцятитомного зібрання творів письменника [31, 440-441]. Показовим є той факт, що в жодному зі згаданих видань не названо прізвища автора статті “Національне питання в Росії”, яка і стала об'єктом критики видатного письменника й публіциста. Ім'я Т. Зіньківського як “українського буржуазного націоналіста”, звісна річ, замовчувалося. Зрештою, ідеологічному остракізмові за радянських часів піддавалися будь-які спроби вчених об'єктивно поглянути на окремі дискусійні моменти біографії та творчості самого Франка. Особливо показовим в аспекті сказаного є той факт, що у Львівському університеті відбулося спеціальне засідання вченої ради з приводу публікації критичної рецензії М. Пархоменка [28] на книгу А. Брагіця “Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка” (Л., 1956) [28, 116-118].

Перш, ніж вдатися до викладу суті полеміки українських публіцистів, окреслимо найважливіші моменти її передісторії. У дев'ятому й десятому

виpusках “Правди” 1889 р. було опубліковано дві статті: “Національне питання в Росії” Зіньківського (т. III. – Вип. IX (черв.). – С.199-227; підп.: Т. Звїздочот (помилково Звїздочох). – С.К.); дат.: 3(15). XI.1888, Петербург) та “Про національно-політичне виховання” (редакційна) (т. IV. – Вип. X (лип.). – С.1-4). Франко відгукнувся на них статтею “Формальний і реальний націоналізм (кілька уваг про IX і X випуск “Правди”)” [уперше її надрукував М. Возняк у львівській газеті “Назустріч” (1936. – 1 червн. – С. 1-2); докладніше див.: 5, 175-189].

Варто наголосити на тому, що в примітці редактора “Зорі” О. Борковського йшлося про таке: “Поміщаючи ці замітки, не можемо не заявити, що не у всіх з ними згоджуємось”, що “пам’ятати також повинен був автор, що редакція “Правди” виразно визначила: нині ми не здійснюємо полеміки ні проти Чудакової [М. Драгоманова. – С. К.] тенденції, ні проти змісту його статей. Про це ще буде річ” [5, 178]. Редакція “Зорі” не поділяла також Франкового твердження, що народові в часи політичної неволі та соціального знедолення насамперед потрібні “хліб, азбука і конституція”, а “театрами, концертами “національними”, романами і поезіями” нації “дуже мало <...> можна прислужитися”, бо це “чисто формальний патріотизм, без уваги на потреби, життя і інтереси ж и в о г о н а р о д у” [32, 356]. На цю “невважену” думку Франка вказує й В. Хропко [38, 158]. Згодом інша дослідниця, О. Куца, присутньо доповнить цю заувагу літературознавця слушним міркуванням: ця “категорична” заява Франка “певним чином перекреслювала або принаймні піддавала сумніву деякі його дотеперішні погляди і насамперед поетичну творчість” [21, 207].

М. Возняк аргументовано висновує, що ця “гостро полемічна” стаття Франка безпосередньо торкається дискусії М. Драгоманова з “Правдою”, що тривала в 1889 – 1891 рр. [5, 176]. Має рацію й О. Куца, коли твердить, що Франко “буквально увірвався” в цю полеміку й “висловив міркування досить суб’єктивні”, бо йому “довелося захищати честь” редагованої ним “Зорі” (офіційно в ці роки Франко не був редактором часопису. – С. К.) [21, 207]. Франка особливо обурило те, що “Правда” своїми публікаціями, мовляв, звинувачує “Зорю” в пропаганді “общеруськості” й фактично “п о д а є п е р е д у с і є ю У к р а ї н о ю д о н о с н а Т о в а р и с т в о Ш е в ч е н к а”, тобто чинного видавця часопису [32, 362]. Отож, Франко, логічно розмірковує О. Куца, “викриваючи “догми” редакторів “Правди” і підтримуючи М. Драгоманова”, “мимоволі потрапив у зачароване коло, бо стаття М. Драгоманова також була гостро полемічною і далеко не всі її положення впливали із переконань автора, частково вони мали тактичний характер” [21, 208]. Ця критика Зіньківського з боку Франка дивним чином екстраполюється на його полеміку “між своїми” з Лесею Українкою, коли вона, слушно зазначає І. Денисюк, “через кілька років <...> фактично повторила й визнала, навіть пропагувала всі ті постулати Франка, з якими раніше воювала” [8, 326]. Франко теж невдовзі опиниться в подібній ситуації й не заперечуватиме провідних думок статті Зіньківського “Національне питання в Росії”. Ідеться, насамперед, про статтю “Подуви весни в Росії” (1905).

Твердження О. Куцої, що й Зіньківський також “включився” в цю полеміку, не відповідає дійсності [21, 207]. Річ у тому, що згадану статтю Зіньківський написав у Петербурзі 3 (15) листопада 1888 р., а “Правда” опублікувала її лише в червні 1889 р. (імовірно, через дразливість порушеного питання та гостроту думок автора). Отож, Зіньківський аж ніяк не міг “включитися” в дискусію з М. Драгомановим, бо перша (усього було чотири) подача його статті “В справі відносин українців до російської літератури (Листи до редакції “Зорі”)", написаної з інших причин, була вміщена 1889 р. у квітневому числі згаданого часопису. Таку неточність допускає й Р. Міщук, автор коментарів до

“Чудацьких думок про українську національну справу” М. Драгоманова, у яких той описує історію своєї полеміки з “Правдою” [9, 663].

Тут необхідно наголосити на двох важливих моментах, які мають принципову вагу для розуміння дискусії М. Драгоманова й І. Франка зі щойно згаданим журналом, а насправді з О. Кониським, та місця й ролі в ній Т. Зіньківського. Як слушно зауважує А. Круглашов, XIX ст. “справедливо вважається часом тріумфу національної ідеї”, і саме тоді “з’являється попит на вироблену національну ідеологію, на програми вирішення “українського питання” як у межах Австро-Угорщини та Росії, так і в рамках майбутнього європейського переустрою” [20, 220-221]. Інтелектуали, зокрема історики, філософи, політичні мислителі “східноєвропейських народів, – акцентує автор ґрунтовної розвідки про М. Драгоманова, – намагались пояснити значення національного фактору, сформулювати теоретичні концепції націй, визначити їх роль у соціальному, культурному, політичному житті людства в цілому, так і окремої людини” [20, 220]. До таких інтелектуалів належав і Т. Зіньківський, який разом із Б. Грінченком та О. Кониським, зазначає Д. Дорошенко, своїми “героїчними зусиллями” “перервали тишу і спокій антракту, який грозив перейти в повний і остаточний занепад української національної справи” [8, 178]. М. Грушевський у статті “Українство і питання дня в Росії” писав, що в “1880–1890-х рр. українофіли в Росії стали на тім становищі, що українство – питання не політичне, а культурне, а з тих культурних потреб зведено його на питання літературне, питання книжок для народу, і книжки для інтелігенції (головно белетристичної)” [6, 296]. Т. Зіньківського, на відміну від українофілів 80–90-х рр., “політика дуже обходила”, про що він зізнавався Б. Грінченку, отож у його публіцистиці, слушно твердить М. Лук, національна ідея “набуває такого звучання, наповнюється таким змістом, якого вона не мала у Драгоманова” [26, 36]. Зрештою, сама постать Т. Зіньківського, як доречно зауважив А. Погрібний, була знаковою на ниві українського відродження того часу [4, 6]. Цей яскравий представник “Молодої України” відіграв “значну роль у становленні національної ідеї”, а тому його публіцистичні “виступи варто розцінювати, з одного боку, як завершення цілого етапу в історії української інтелігенції, в центрі якого стоїть постать М. Драгоманова, а з другого – як початок етапу нового, що характеризується формуванням національно-свідомої, власне української інтелігенції з достатньо виваженими, науково обґрунтованими програмами національного відродження” (згадаймо хоча би “Братство тарасівців”. – С. К.) [26, 38]. Цю слушну думку українського філософа М. Лука підхоплює інший дослідник Ю. Левенець, який доречно зауважує, що Т. Зіньківський “одним з перших науковців <...> поставив собі за мету здійснити порівняльний аналіз шляхів утворення держави в Європі та Росії” [22, 310]. Слід зазначити, що й інші вчені та письменники, які в різних аспектах осмислювали творчу спадщину Т. Зіньківського та його місце в історії української культури, – назвемо хоча б В. Горського, О. Гриніва, Б. Грінченка, С. Єфремова, О. Забужко, С. Іваницьку, М. Кармазіну, Л. Костецьку, Д. Павличка, А. Погрібного, А. Поповського, В. Скрипку, В. Скуратівського, С. Сторожук, Вал. Шевчука, – наголошують на самобутності, самодостатності цього непересічного мислителя, талановитого публіциста й ученого. Отож, проблеми, висвітлені Т. Зіньківським у статті “Національне питання в Росії”, були на часі, він мав мужність винести їх на суд громади, знаючи заздалегідь, що оприлюднені ним критичні розмисли про стан національного питання в Росії сприймуть далеко не всі, зокрема й М. Драгоманов, який, наприклад, на невеличкий “дайджест” про російську літературу з іспанської періодики В. Антоновича у “Правді” відгукнеться аж чотирма “настановними” листами в “Зорі” (про що буде мова далі).

У зачині статті “Формальний і реальний націоналізм” І. Франко зауважує, що “Перший раз по довгих роках в літературі нашій наклюнулася суперечка про принципиальне питання. Як розуміти націоналізм?” [32, 355]. Це запитання щодо “розуміння націоналізму”, на мою думку, виступає ключовим у збагненні його розмислів не лише в полеміці з “Правдою”, а й у подальших публіцистичних та літературно-критичних працях, де мовиться про цю важливу в багатьох аспектах дискусійну проблему з погляду не лише хронології творчості митця, а й поступових змін його світоглядно-ідеологічних констант. За радянських часів дослідники не наважувалися визнати, що галицький письменник у своїх судженнях про це справді “принципіальне питання”, зокрема про статтю Т. Зіньківського “Національне питання в Росії”, був надто прямолінійним і категоричним. Уперше про це насмілився сказати В. Хропко [див.: 38, 152-160].

Листування Франка із Драгомановим за 1889–1890 рр. проливає світло на історію їхньої полеміки з “Правдою”. Наприклад, у листі від 2 травня 1889 р. М. Драгоманов одверто висловлює своє ставлення до редакції “Правди”: “Получив VII кн. “Правди”. Зовсім вони таки дурні – редакція” [24, 319]. Франко, так би мовити, на знак солідарності з М. Драгомановим у відписі від 7 травня 1889 р. засвідчує: “З “Правдою” у мене вийшло таке, що я рішивсь остаточно плюнути на неї і не заглядати туди, хіба для полеміки” [Там само, 320]. У цьому ж листі він докладно описує історію появи відкритого листа “Кому за се сором?”, спрямованого проти редакції “Правди” (1889. – №1. – С.6-7; підпис: “Один з молодежи”), на сторінках краківського журналу “Ognisko” [34, 245-248].

І. Франка обурило те, що в “політичній огляді VI (Шевченківського!) н-ру проспівав Кон[иський] вічну пам’ять панславізмови та космополітизмови в Росії, а далі кинувся (по поводу львівського студентського руху) навчати й руську молодіж у Галичині, щоб цуралася космополітизму і теорій, а кланялась своєму богу і своїй землі та держалася принціпа, “перше жити, а потому філософувати” [24, 320]. Реакція І. Франка була миттєвою: у листі до “Правди” він досить гостро “вказав на моральну гниль, яка лежить в проповіді” згаданого вище “принціпа” [24, 321]. Зі змістом цього листа львівська “молодіж” “вповні згодилася і навіть послала з него відпис до краківського Ogniska в своїм імені”. Редакція ж “Правди” “узнала його неприличним по тону, <...> а молодіжі, котра від себе написала лист, домагаючись пояснення про космополітизм, відповіла показом на Вашу програмову статтю!” (ідеться про згадані чотири листи М. Драгоманова до “Зорі”. – С. К.). Таку поведінку “Правди” Франко назвав “свинством” [24, 321].

Трактуючи сутність “космополітизму” (якого, зізнавався автор листа, “досі докладно не знає”) та “практичного життя” молодіжі, І. Франко висновує, що гасло редакції “Перше треба жити, а потім філософувати” найперше пасує всім “самолюбам і експлуататорам народу”. Редакційний постулат “тямити перш усього свого бога – рідний край, кланятись перш усього своєму богові – рідній землі і народові” помилково вважав “пустою фразою” “Правди”, яка, заявляє публіцист, такими словами скеровує молодь “на дуже слизьку і небезпечну дорогу”, а “справу патріотизму” робить “якимсь культом релігійним”. Він твердить про інший патріотизм (на жаль, тлумачення цієї “іншості” тут відсутнє), розмірковує над обов’язками молоді й у запалі кидає гучну максималістську фразу: молодь “життя” <...> не уважає найвищим добром” і готова, не вагаючись, його “віддати в обороні високих принципів людськості, в обороні свободи і добра – народу” [34, 247].

Стосунки М. Драгоманова з “Правдою” настільки загострилися, що та перестала надсилати йому поточні числа журналу, про що той скаржить на І. Франку 13/25 листопада 1889 р. У листі від 23 листопада цього ж року І. Франко повідомляє,

що в XI і XII номерах “Кониський кинувся” на М. Драгоманова і “на нас яко червоних радикалів, котрі буцімто хотіли опанувати “Правду” [24, 328]. Він інформує закордонного адресата, що написав “обширну замітку” про “Правду” ще до свого арешту й передав редакторові “Зорі” О. Борковському, який готував її до друку. Однак натоді часописом заопікувався вчитель львівської гімназії П. Скобельський. За дорученням “громади”, у чому той зізнався І. Франкові, боячись “судової ревізії”, новий редактор спалив підозрілі папери: “Я навіть не читав, що там було написано, – сказав він міні. – Сказали спалити, я й спалив” [24, 336]. І. Франка заарештували 4/16 серпня 1889 р., отож “обширну замітку”, а насправді статтю “Формальний і реальний націоналізм” він написав одразу після виходу X липневого випуску “Правди”.

Український класик зміг би повторно її написати, а радше, – завдяки своїй геніальній пам’яті, – відтворити текст “замітки” (як виявилось згодом, не “спаленої” – рукописи не горять!), але чомусь не зробив цього (можливо, і через наслідки арешту). У листі до М. Драгоманова від 23 листопада 1889 р. він щиро відповів адресатові: “Другої мені тепер якось не хочеться писати, тим більше, що бог знає, де її й видрукувати. Радьте вже Ви, що нам з “Правдою” діяти?” [24, 328]. Однак, не знаючи змісту опублікованих матеріалів у “Правді”, де “нас лають”, адресат не зміг щось радити І. Франкові з цього приводу [24, 331].

Полеміка М. Драгоманова із “Правдою” у статті “В справі відносин українців до російської літератури (Листи до редакції “Зорі”)”, за спогадами А. Кримського, поділила українську інтелігенцію на два табори. Одні обурювалися його “надмірною русофільською проповіддю”, яка багатьом “баламутила” голови, зокрема й молодим українцям, як, скажімо, тому ж Кримському [19, 632]. Інші ставали на його захист, як, наприклад, І. Франко й М. Павлик. Після спілкування із прибічниками “Правди” та опонентами М. Драгоманова А. Кримський почув про нього “страшні слова”. Він застерігає, що йшли вони не від О. Кониського, якого в усьому звинувачували І. Франко та М. Драгоманов, а від інших лояльних до останнього осіб. Усе це справляло на молодого й запального А. Кримського вкрай негативне враження, його переслідувала й “мучила” “думка про Драгоманова і його роль як можливого підкупного агента” за надмірну “ідеалізацію нашого російського життя” [19, 630-631]. Не додавали віри його серцю, яке “клекотіло дуже ворожеє” до публіциста-емігранта, і рядки з листа І. Франка до нього від 9 грудня 1890 р. про те, що “Правда” – це “збірка брехень, крутість та пустої фразеології, і мені хіба те дивно, як такий чоловік розумний, як Ви, сього відразу не розкусить” [37, 268]. Хоча І. Франко і звинувачував “Правду” за “донос” на НТШ, але й сам у полемічному запалі не утримався від цього ж у листі до А. Кримського: “Треба Вам знати, що та “носительниця” (“Правда”. – С. К.) видається на польські магнатські гроші, видається зовсім не в інтересі мужика українського” [37, 268].

Отож, І. Франко застерігає А. Кримського й радить “залишити на якийсь час політику”, “розчовпати того, що твориться поза кулісами, на котрих намальовані всякі “народні святощі” [37, 269]. Він намагався переконати адресата в тому, аби той відкликав надіслану статтю, у якій автор став на бік “Правди” в полеміці з М. Драгомановим, уважаючи, що “вона має свої гарні якості, свої великі заслуги” на літературній ниві. Зрозуміло, І. Франко передбачав, що це прикро вразить М. Драгоманова. Однак А. Кримський не зважив на висунуті аргументи й опублікував цю доволі полемічну замітку під прибраним іменем “Один з прихильників “Правди” (Правда. – 1890. – Т. III. – Вип. X (груд.). – С. 263-269).

Наведені факти підтверджують цитовану вище думку О. Куцої, що І. Франко в цю дискусію таки справді “увірвався”, чим і пояснюється категоричність та суб’єктивізм його оціночних суджень, зокрема й важливих положень статті

Т. Зіньківського “Національне питання в Росії”. Зрештою, залучені тут до аналізу тексти листів М. Драгоманова й І. Франка показують непросте маневрування останнього та його тактику щодо виходу із “зачарованого кола” (О. Куца), світоглядне “розривання” якого він остаточно завершить уже в 90-х роках.

У шостому випуску “Правди” за 1889 р. (т. II. – Вип. VI (марець). – С. 448-451 (насправді), хоча помилково надруковано на С. 478-481) було вміщено “Лист Подорожного. Мадрид. 12 січня 1889” за підписом “Турист”. Дописувачем, про що вже згадувалося, був В. Антонович, який зізнається, що йому “трохи що не одного і того самого дня довелося <...> перечитати дві праці двох учених публіцистів: великороса Пипіна і гішпанця Помпейо Генера” (так в оригіналі; сучасна транскрипція – Хенер) про російську літературу. Перший, іронізує Турист, пише про “особый русский язык” і, “як кажуть, попав пальцем в небо”, бо сплутав “нашого львівського Івана Левицького” з Нечуєм-Левицьким та, “перенісши заслуги й талановитість останнього на першого”, “повідіає”, що той “есть один из лучших южнорусских писателей” [1, 448-449]. Однак автор листа “взявся за перо” не через це прикре непорозуміння, а тому, що відомий науковець (двоюридний брат М. Чернишевського!) уже не раз докоряв українцям, особливо галичанам, що вони “не знають російської мови і літератури”, а в кінцевому результаті саме через це дуже багато втрачають у своєму розвитку. Отож, увагу Туриста привернули дві статті “гішпанця, чоловіка цілком безстороннього і добре відомого ученого на ниві позитивної філософії” у щоденній іспанській газеті “El Liberal” за 3 і 13 листопада 1888 р. про російську літературу, зокрема французькі переклади творів І. Тургенєва, Л. Толстого, Ф. Достоевського. В. Антонович не випадково наголосив на “безсторонності” іспанського критика другої пол. XIX ст. Помпейо Хенера, републікуючи цитати з його статей, зокрема такого змісту: “Не один з творів сіх письменників не тільки не геніальний, але навіть не першорядний і оригінальний”, бо “усі російські романи переняті змаганнями жертви задля жертви, якоюсь смутною любов’ю і милосердям не тільки к пригніченому, але навіть злодійському – к душегубу, к злодію”. П. Хенер резюмує запитанням: “Яку можуть мати користь із такої літератури народи латинської раси?” [1, 449-451].

Ми зумисне докладно зупинилися на розлоному цитуванні “Листа Подорожного”, зміст якого важливий для подальшого розуміння суті дискусії, що розгорілася на сторінках “Правди” й “Зорі” за участі І. Франка й М. Драгоманова. Останній відгукнувся на цю публікацію, як згадувалося, чотирма листами під загальним гаслом “В справі відносин українців до російської літератури” [10]. Дописувач, зокрема, зазначив, що “справа стосунків українців до російської літератури дуже важна; і через се і я смію сподіватись, що редакція “Зорі” дасть місце отсим моїм листам хоч би для того, щоб визвати дальшу дискусію” [10, ч. 8, 143]. У X випуску редакція “Правди” відповіла М. Драгоманову, узявши за епіграф до тексту супліки латинський вислів “Sine ira et studio” (“Без гніву й пристрасті”. – С. К.).

І. Франко вважав ці листи М. Драгоманова за “багатством нового матеріалу” й “смілим та глибоким аналізом важних і насущних питань духового й літературного розвою” – “многоцінними”. На його переконання, “вся читаюча публіка мусить бути вдячна” редакції “Зорі” за цю публікацію. Він твердив, що “добродій Ч у д а к в “Зорі” розібрав се питання і принципіально, і практично з погляду на Галичину й Україну, а спеціально на українсько-руську літературу” [32, 355]. Отож, як “вдячний” представник “читаючої публіки”, Франко навіть “запозичив” для назви своєї статті словосполучку “формальний націоналізм”, ужиту М. Драгомановим у згаданих листах. Захоплені оцінки листів свого наставника позначилися на критиці Франком змісту статті Зіньківського

“Національне питання в Росії”, зокрема щодо українсько-російських політичних, культурних, економічних взаємин та ролі російської літератури в українському духовому просторі.

М. Драгоманов також розмірковує на сторінках “Зорі” над сутністю націоналізму як певної доктрини. Він твердив, що в “російській Україні”, на відміну від Галичини, яка “volens-nolens прив’язана до прогресуючої Європи”, “виробляється вузький націоналізм, котрий бунтується проти того європеїзму, що йде на Україну через Петербург і Москву” [10, ч. 11, 192]. “Спасінне національної культури” публіцист убачав не “в націоналізмі, не в українофільстві, а в космополітизмі на краю в о м у ґ р у н т і, у к р а є в і й ф о р м і і м о в і” [10, ч. 11, 192].

На противагу Хенерові, уважаючи його оцінки російської літератури упередженими й необ’єктивними, М. Драгоманов твердив: “При всіх своїх хибх російська література тепер не тільки найбагатша між усіма слав’янськими, а найбільш європейська, найменше націоналістична по ідеям, хоч і національна по матеріялу, і через те найбільш гуманітарна, космополітична” [10, ч. 9, 158], а звідси, висновує автор, – “се новий могутий потік у всесвітню культуру!”, з яким слід рахуватися, і який має прислужитися українській літературі й, особливо, галичанам [10, ч. 10, 175].

Щодо української літератури, то, зауважував М. Драгоманов, чужинців найбільше зацікавлював Т. Шевченко, при тому “більше схеми його творів, ніж цілі твори, котрі бувають або вже дуже українські, потребуючі коментарів, або з помилками проти історії” [10, ч. 11, 191]. Причину такого слабкого інтересу до нашого письменства він пояснював недосконалою “формою українських творів”, відсутністю “літературної школи”, а також тим, що українські письменники, на відміну від російських, попри “національний характер” та “краєвість матеріалу” їхніх творів, й “досі не вміють рішуче стати на ґрунт реально-соціяльний; а в остатні часи *формальний націоналізм* (письмівка наша. – С. К.) став збивати їх з дороги, по котрій йде тепер уся белетристика європейська, і вести їх назад навіть, коли рівняти їх зі старшими наївними українофілями” [10, ч. 11, 191].

У листі до В. Кравченка від 19 червня 1889 р. з Петербурга Т. Зіньківський ділиться приємною новиною, що його статтю вміщено в 9-му номері “цікавого журналу” “Правда”, де він “розібрав становище українського, переважно, [народу] й деяких інших – грузинського, вірменського, есто-латиського й фінляндського, розуміється, тільки злегенька і в найбільш цікавих проявах” [23, 70].

Цінні в контексті полеміки І. Франка із Т. Зіньківським спогади Є. Волянського про Зіньківського, який, за твердженням мемуариста, нікому зі своїх товаришів “не повів” про справжнє авторство статті, про що вони дізналися з інших джерел [16, 277]. Публіцист свідомо не вказав свого прізвища й не випадково обрав оригінальний, із глибоким підтекстом псевдонім – Т. Звїздочот. Річ у тому, згадував Є. Волянський, що Т. Зіньківський не хотів “розбрату чинити” у “недавно сформованій громаді” молодих українців у Петербурзі, оскільки знав, що матиме “міцну опозицію з боку більшости товаришів, які поглядів його не поділяли” [16, 277]. Далі мемуарист зауважує, що “кожного разу, коли йшло о стосунки нашої громади до иньших поступових панросійських та о ближчі взаємини з ними, ба навіть о спільність задля спільности багатьох інтересів”, Зіньківський ставився до такої “співпраці” негативно, мотивуючи це тим, що “навіть маленької громадки московської, яка б саме наше право на істніння визнавала”, він не знає, адже “москалі взагалі негативно до вкраїнського, як і до всякого иньшого руху наційного відносяться”. Такі “взаємини” в широкому сенсі цього слова Т. Зіньківський “припасовував” до “сучасности й чути не

хтів про жодне зближення взагалі з москалями, до якої б там партії вони не належали". Він дивився на це крізь призму історії російської "абсолютної монархії з її паралізуючим централізмом", який був "цілком противний духові українця", котрий намагався "виробити децентровану республіку в ґшталті козацтва" [16, 278]. Як бачимо, позиція українського патріота щодо "зближення з москалями" та "співпраці" з ними була свідомо вираженою, глибоко мотивованою численними фактами історії російської імперії, а тому й далекоглядною, що не один раз згодом підтверджувало життя. Незаперечним доказом цьому є й трагічні реалії україно-російського сьогодення.

І. Франко категорично заявив, що в "самих принципіальних статтях "Правди", як в статті "Національне питання в Росії" та в відповіді "Зорі" на статті д. Чудака, не бачимо того, що називається історичним і порівнюючи-історичним ґрунтом" [32, 358]. Він іронізує, що зі статті Т. Зіньківського (свідомо замовчує ім'я її автора) читач не може зрозуміти, "чи сам тільки уряд, чи й уся суспільність російська" "утискають здавен-здавна і утискає досі Україну, не дає розвиватись її національному життю" [32, 358]. Така ж безапеляційність характеризує й інші антонімічні твердження полеміста про те, що "нового в цій статті не сказано нічого", оскільки "новим в ній являється хіба метод писати статтю про національне питання в Росії по самому майже Каткову". Власне, йшлося про "довгі виписки" зі статей Каткова із провідних російських часописів, на які покликується Т. Зіньківський для потвердження своїх міркувань про ставлення російської суспільності до національних питань, зокрема до українофільства, яке Катков уважав "польською інтригою по природі своїй і по завданнях" [30, 9].

Ці "довгі виписки", як свідчить Є. Волянський, Т. Зіньківський цитував свідомо, адже будь-який вияв національного життя не лише українців, а й представників інших підневільних народів у Російській імперії всіляко плямувався на сторінках шовіністичної російської преси упродовж століть, іменувався сепаратизмом або спробою розвалити "государство". Ця сумна традиція "вільного російського слова" має, на жаль, своє продовження в сучасному російському суспільстві. Зрештою, ці "виписки" як важливі документи для дослідження національних проблем Росії з її неоімперськими планами не втратили своєї наукової цінності й у ХХІ ст. Згадати хоча б працю П. Штепи "Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість" [39], автор якої покликується саме на статтю Т. Зіньківського "Національне питання в Росії". Франкові, як твердив він сам, було "годі зміркувати", "кого думав автор повчити сими виписками про речі, мелені й перемелені і в Росії, і у нас" [32, 358]. Насправді, "повчальної" мети Т. Зіньківський перед собою не ставив, адже передовсім прагнув донести правду про стан національних справ у Росії, зокрема до читача Галичини, де москвофільство, на жаль, було досить впливовим фактором громадсько-культурного життя.

Удамося до окремих, на думку І. Франка, "мелених й перемелених" виписок. Розмірковуючи над питаннями окремішності української мови, Т. Зіньківський цитує в українському перекладі одіозного Каткова, який в одній зі статей, уміщеній 1863 р. в "Московских ведомостях", твердив, що "Україна (буцім) ніколи не мала власної історії, а український народ (буцім) є ч и с т и й р о с і й - с ь к и й н а р о д", отож він не має права на свою мову, бо "усяке намагання піднести та розвинути на шкоду жиючій історичній мові краєве нариччя не може ніякої мати иньчої логічної мети, як не розбити народну цілість" (звісна річ, російську. – С. К.), а українська мова є "одмінком багатої та музичної російської мови, чимало понівеченої польщиною" [30, 11-13]. Згадує і про такий кричущий факт, якому, справедливо зауважує публіцист, "європейська людина здивується", дізнавшись, що коли вірмени звернулися до російського

уряду з вимогою запровадити в школі викладання рідною мовою, то у відповідь появилася стаття в “Московских ведомостях”, де вірмен звинувачували (sic!) в сепаратизмі. Такого стибу “газетне паскудство” Т. Зіньківський й сам читав, навчаючись у Петербурзі. Отож, гірко іронізує молодий офіцер, у російській державі “ніхто не сміє навіть вважати себе за яку національність окрему від російської: хто б ти не був – повинен себе звати росіянином – інакше ти зрадник і бунтар” [30, 27].

Закиди І. Франка Т. Зіньківському, що той виписками з Каткова “поставив діло в темний кут, даючи догадуватись раз, що се були погляди уряду, другий раз, що так думала вся суспільність російська, – се зовсім недобре. Не добре й те, що, вказуючи такі погляди чи то уряду, чи суспільності російської, він не запитав себе: а яка була причина тих поглядів?” [32, 358], у контексті дискусії та самого змісту статті видаються некоректними. Істинність “тих поглядів” Каткова та іже з ним якраз виявлялася в тих “виписках”, які за своєю суттю віддзеркалювали думки більшості представників російської інтелігенції, і навіть тої частини, що виказувала часом свою прихильність до національних справ не-титульних народів імперії. Окрім того, Франко дорікав Т. Зіньківському (до певної міри справедливо) за те, що той для об’єктивної “оцінки російської катковщини” не згадує про факти порушення національних прав іншими європейськими урядами, зокрема поляків та ельзасців у “конституційній Німеччині” [32, 359]. Справді-бо, незважаючи на політику “обрусіння Привіслянського краю”, русифікаторська політика була менш загрозливим ворогом Польщі, ніж Німеччина, яка перетворила в німецькі провінції споконвічно польські землі Познанщини й Сілезії. Тут придушувалися найменші вияви польського національного життя, водночас у підросійській Польщі бурхливо розвивалася польська промисловість, а польські письменники мали доступ на сторінки майже всіх літературних російських журналів, переклади їх творів виходили російською мовою, наприклад О. Свентоховського, Е. Ожешко, Б. Пруса. Відомо, що російські панслависти проливали сльози над долею “братів-слов’ян”, кричали про їх звільнення та слов’янську самобутність, але весь цей “братерський” галас-ридання був скерований насамперед на збереження самодержавного ладу та поширення його впливу на слов’янські народи, які ще не входили до складу царської Росії.

Слід наголосити й на тому, що, незважаючи на молодий вік, Т. Зіньківський значно раніше за І. Франка збагнув страшну й потворну суть політики колонізації інших народів, притаманну всім царським правителям. Наприклад, у листі до Г. Сервичківської від 30 січня 1887 р. він ділиться враженнями про складання вступного письмового іспиту з російської історії. На запитання “Чем могут гордиться русские в своей истории?” Зіньківський “почав з того, що в основу сих гордоців положив тенденцію історії Москви до збирання земель до купи, розвиток централізації, придушення обласної автономії і розвиток царизма до степені татарщини et cetera. В кінці скільки фраз, “що от ми перегнали Європу” – і на сему шапками закидаєм, словом, сам Катков з Піхно і “С” підписались би під такими думками. Розуміється, що коли б вільно було щиро говорити, що думаєш, я далеко б не те сказав. От які ми хитрі!...” [14, 45211; у тексті вказуємо надалі лише од. зб. – С. К.]

У статті “Національне питання в Росії” публіцист аргументовано розкриває репресивну політику царської Росії в Україні – найганебнішу й найдеспотичнішу серед усіх слов’янських народів і закликає братів-слов’ян на цьому сумному прикладі переконатися, що “московські бубни вже не такі золоті, як їм про се байки солодкі розказують і що прислів’я: “славні бубни за горами, а зблизька шкурятяні” треба їм мати на увазі, слухаючи московських байок. На нашій

тяжко сумній долі мусять брати збагнути, що то значить “Славянские-ль ручьи сольются в русском море? Ано-ль иссякнет? Вот вопрос”. Треба зауважити, що цей “вопрос” поставлено в 1831 році [у вірші Пушкіна.– С. К.] над домовиною сплюндрованої Польщі, котра як не як, а все слов’янський потік” [30, 21].

Отож, Т. Зіньківський, як уже згадано вище, мав на меті лише “злегенька і в найбільш цікавих проявах” висвітлити цю проблему саме в азіатській російській імперії, яка серед європейських держав “по національному та релігійному складові виявляє такий само конгломерат, як Австрія” [30, 4]. Остання, як багатонаціональна держава, наголошує Т. Зіньківський, першою “по довгих внутрішніх й позавнутрішніх турбаціях ступила на певний шлях, на шлях федеративного укладу, єдино можливого, щоб задовольнити природні змагання народностей до самоуправи та вільного ладу в суспільнім житті” [30, 3]. Публіцист роздумував над тим, що Росія мала би також піти цією “дорогою децентралізованню та федерації”, адже рано чи пізно, слушно зауважує Т. Зіньківський, “придавлення иньчих народностей, намагання перетворити їх, винародовити, привело (як се скрізь буває) до страшеної реакції”, котра веде “до упадку культури взагалі та до роздрочення й ненависті національностей, що, як відомо, теж не зміцняє державної сили” [30, 5]. Саме в цьому аспекті й написана стаття Т. Зіньківського “Національне питання в Росії”, головна мета якої полягала в тому, що автор прагнув показати, чи здатна Росія з її віковичною історією “придавлення иньчих народностей” на таку “австрійську перетурбацію”. Слід зазначити, що проблему “федералізації” та шляхи її вирішення в той час активно обговорювали російські та українські інтелектуали, зокрема й М. Драгоманов, для якого це був “політичний вибір” з усіма його плюсами й мінусами [див. про це: 20, 413-433].

Варто зазначити, що І. Франко, попри його критику недоцільності “виписок катковських статей”, таки правильно “зміркував”, що Т. Зіньківський своєю статтею підводить читача до “крамольних” думок: боротьба українців за політичну волю, “повну самостійність” за тогочасних обставин доби може закінчитися невдачею, а це лише “зміцнить силу її завзятух ворогів, пажерливих москалів” [32, 357]. Більш реальним йому видавався інший шлях, коли б сталося якесь “чудо, якась європейська катастрофа, котра б одірвала Україну од Росії і зробила з неї щось подібне до нинішньої Болгарії” [32, 357]. Ці міркування Франка щодо засадничих положень статті “Національне питання в Росії” були слухними, перспективними в часі, вони актуально звучать і нині та свідчать про глибоку аналітичність його розуму, геніальне вміння збагнути головну суть думок свого опонента. Адже про “знадвірні стусани” як найвагоміший аргумент для федеративної “перебудови” Росії на кшталт Австрії чи Швейцарії твердив у розмовах зі своїми близькими товаришами петербурзької громади також і Т. Зіньківський, про що згадує Є. Волянський (зрозуміло, Франко цього не знав). Про це Т. Зіньківський писав і Б. Грінченку 18 вересня 1889 р.: “Одна тільки й є надія, що так довго не може діло стояти і мусить змінитися – чи внутрішні обставини, чи позавнутрішні приведуть інші погляди на українське письменство і його становище. Мене політика дуже обходить, може, через те, що читаєш усяке газетне паскудство, а може, і того, що живеш все-таки в якімсь політичнім осередку” [5, 166].

Важливим є й те, що Т. Зіньківський цитує саме Каткова, котрий, зауважує І. Франко, “глупим невіжею не був”, “замолоду пройшов ліберальну школу вкупі з Герценом, Белінським, Бакуніним і др.”, мав “якесь переконання, щось більше, ніж страх за свою шкуру і ніж бажання кар’єри”, до його слів у Росії прислухалися й “признавали їм правду” [32, 358]. Варто зазначити, що передрук у чеському періодичному органі “Політик” статті-некролога Мільруа з

гучною назвою “Росія і Франція в жалобі” про смерть Каткова (помер 1 серпня 1887 р.), у якій один з ініціаторів Емського указу представлений як “великий слов’янський публіцист з ласки Божої”, “муж великого серця і розуму”, прикро вразили Т. Зіньківського та І. Франка. Обурений галицький автор умістив у “Kurjerze Lwowski” (1887. – 18 серп.) статтю “Do wiadomości pp. Czechow” (“До відома панів чехів”) [36], де, зокрема, писав: “О! Справді було воно велике: через нього тисячі російської молоді помандрували й мандрують в Сибір, на каторги.... Через його денунціації європейського масштабу економіст, а заразом і публіцист Чернишевський провів 20 років на каторзі. Але це з “патріотизму”, – іронізує І. Франко, – це була “благородна” денунціація – неправда ж, пане Мільруа і панове чехи?” [36, 489]. Ще до згаданої статті на сторінках цієї ж газети він опублікував замітку без підпису “Katkow i ukrainofilstwo” (“Катков і українофільство”) (1887. – 12 серп.), у якій освітлено “еволюцію і характер” українофільських симпатій редактора “Русского вестника”, який після польських заворушень 1863 р. різко перейшов на “російські державні позиції, на яких залишався до кінця свого життя” й “не переставав скреготіти зубами на українофілів, приписуючи їм політичний сепаратизм” [36, 484-485]. Українофілом, не без сарказму пише І. Франко, Катков був у “тому ширшому значенні слова, в якому українофілами були усі чесні російські публіцисти” [36, 484]. Отож, Т. Зіньківський та І. Франко дуже добре знали справжню сутність “великого мужа” й “великого серця” Росії, а в оцінці його реакційної, виразно шовіністичної, громадсько-політичної діяльності були однодумцями.

Катковський синдром у потрактуванні окремішності української мови та народу в російській свідомості й по нині виявляється досить потужно, тому закид І. Франка, що автор статті думає, ніби “один тільки Катков в усьому світі, одна тільки російська, чи спеціально московська суспільність хоругує ідеєю “государственности”, т. є. державної цивілізації і нівеляції” [36, 358], був радше емоційним, а тому й безпідставним. На підтвердження сказаного зазначимо, що Т. Зіньківський, живучи в Петербурзі, добре знав настрої щодо українського питання не лише “усіх чесних російських публіцистів”, а й багатьох представників столичної наукової й мистецької еліти та державних інституцій, зокрема цензурного комітету, з якими спілкувався наживо. Як курсант престижної Військово-юридичної академії він слухав також лекції поважної професури. Враження від таких контактів полишали нерідко гіркий слід у душі молодого патріота, особливо тоді, коли йшлося про українське питання.

Наприклад, Т. Зіньківський після доповіді “Тарас Шевченко в світлі європейської критики”, яку, будучи офіцером російської армії, не побоявся виголосити в Петербурзі українською мовою 1889 р., спілкувався з О. Пипіним, академіком Петербурзької академії наук, літературознавцем, почесним членом НТШ, відомим своїм лібералізмом у ставленні до української мови, високими оцінками українського фольклору, прихильністю до творчості окремих наших письменників, зокрема Франка і Грінченка. Цю подію Т. Зіньківський описує в листі до В. Кравченка: “Народу було дуже багато – був Пипін, Семевський та ін. – читання моє подобалося усім. Пипін дивувався, що такі абстрактні речі так добре можна викладати по-українськи” [23, 71]. Така позиція вченого неприємно вразила промовця, про що той емоційно розповість Кравченкові: “Чудні ці кацапи – вони думають, що тільки московська їхня мова годиться до чого путнього” [23, 71]. На жаль, О. Пипін не був одинаком серед російської еліти у такому ставленні, зокрема мовних проблем, до підневільних народів імперської Росії. Наприклад, визнаний світом російський академік-мовознавець Ф. Буслаєв, автор відомої праці “О преподавании отечественного языка” (1844) за 7 років до смерті опублікував на сторінках “Вестника Европы” цікаві в аспекті

сказаного свої спогади “Мої воспоминания. Посвящается моим ученикам и ученицам” [4, 646-684]. Будучи вже статечним ученим, він твердив, що приватні уроки польської мови під час навчання в Московському університеті були для нього своєрідним відкриттям “области *славянских наречий*” (sic! – не мов, а “наречий” – письмівка наша. – С. К.). Або, скажімо, професор воєнної історії, лекції якого Т.Зіньківський слухав у Військово-юридичній академії, заявляв про таке: “На півночі Росія дійшла до своєї нормальної межі (до своих естественных границ) – до Льодовитого моря; на сході теж – до Великого океана. На південь ще не дійшла, нормальна їй межа там – Індійський океан, а на заході ж – щонайменше Адріатика і Лаба, себто Ельба”. Розуміючи всю суть педагогії таких “викладів”, кореспондент кепкує з професорських мрій, імперських за своїм духом: “Та що тут говорять, всього і не переслухаєш” [23, 68]. У контексті сказаного показові рядки з листа до Б. Грінченка від 29 квітня 1898 р. згадуваного вже Є. Волянського, натоді слухача військової медичної академії в Петербурзі, котрий ділиться своїми враженнями від спілкування з російськими письменниками: “З російськими літераторами у згоді тепер не можна бути. Здається, чоловік як чоловік, а як дійде розмова до наших бажань, то він робиться зовсім другою людиною: “Ха, ха, ха! Малороссы хатят иметь свою литературу! Господа! Слыхали?”. А другі нишком тільки усміхаються. Можна б багато про наші стосунки з ними розказати цікавого, але місця нема та й не варт” [14, од. зб. №35963].

Т. Зіньківський теж усе це бачив і чув у Петербурзі. Наприклад, його обурили рецензії на українські вистави в Петербурзі за участю корифеїв М. Заньковецької, М. Кропивницького, М. Садовського, П. Саксаганського, які йшли при повному аншлазі із шаленим успіхом. “Тепер в Бурсі трупа Старицького змінила Кропивницького. Я газети читаю: і що вже не говориться про наш театр! – пише він Б. Грінченку 1 лютого 1888 р.– Біл[ь]ш лають, надто за те, буцім, українс[ь]кі драматурги бажать пошитись в Шекспіри, а артисти теж в щось таке, що їм не личе”. Рецензент “Новостей” не стримував свого обурення, що, “буцім українська драма, яко сільська-“деревенская”, не може стати поруч з московською, котра належить до загальноєвропейської: українці намагаються, мов, свою поставити на неподобне місце. Та й що то за народність, котра не має “культурно-государственных элементов”, і чи їй пнутись в дворянство, як тому Борулі, з котрого ви ж самі, добродії-“малороссы”, смеетесь” [4, 83].

Російський критик швидко “розгадав” секрет великого успіху українських артистів і драм і ділиться ним із читачами. Секрет цей полягає в тому, що українська драма “сільська”, а народне життя таке примітивне, типи так схожі, що авторові і артистові доволі схопити декілька штрихів – “і тоді маляу скілько хоч, компонуй скілько прекрасних драм, скілько душа бажає”. Мене аж за живіт узяло, як я прочитав сю нісенітницю” [4, 83]. Т. Зіньківський написав репліку і, заручившись протекцією Д. Мордовцева, віддав у редакцію (разом із запискою до редактора: “Сподіваємось, мов, що Ваша безсторонність дасть місце сій одмові на напади, котрими годують нас, бездольних”). Відповідь “взяли “подивитись”, а помістять, я, думаю, не помістять, бо вже два тижні минули – і ні духа. Се, мабуть, буде моя остання проба в російській публіцистиці: бо я сам неохочий пускатись в се болото, котре тебе і засмокче, а тільки тут, на місці, читаючи все, що верзеться, бере жаль, що мусиш мовчати” [4, 83].

Т. Зіньківського дратують хитрощі “кацапства” в “Новом времени”, що розхвалювало до небес українських артистів (Заньковецьку та Кропивницького) і називало посміховищем “наївну” українську драму. “Але “сосед соседа звал откушать, но умысел другой тут был” – авторові (Буренин) ходило про те, щоб

переманути хоч би Заньковецьку (важучи на жіночій *appetitus gloriae* і нетвердість їхню перед куревом лестощів) перейти од української “наївної” драми окрашати московську сцену. “Як! – питає автор, – історія штуки скаже, що була велика артистка Заньковецька і весь хист свій поховала в злиденних наївних драмах провінціального жаргону, в драмах якогось там Карпенка, котрий заступив їй місце і Шіллера, Гете, Байрона, Шекспіра і Островського (краще над усе ця постановка – Островського поруч із Шекспіром!). На перший раз автор раяв З[аньковецькій] і Кр[опивницькому] виступити в “Грозе”. Проте, на превеликий жаль, трупа так і кинула Бурх, не послухавши мудрої ради. Ба й Москва уміє Сиреною співати! Піди ж сподівайсь од неї”, – хвилювався й обурювався Т. Зіньківський [4, 83]. Іншу тактику застосовували театральні критики до трупи М. Старицького, особливо після постановки його драми “Не судилось” (ішла під назвою “Не так склалось, як жадалося”). Рецензент “Нового времени” докоряв українцям за те, що вони, мовляв, дбають не про правду життя, “а як би біл[ь]ше осьміяти московську культуру і мову найперш, бо ж, бачте, всі лицедії в драмі невеликої моральної стійкості, або й зовсім гидкі – всі вони балакають по-російськи, або намагаються так балакати; виходе, наче рос[ійська] мова отрута якась інтелектуальна, котра вносе моральне зопсуття в “прекрасныя природы украинския”. Отсе ти можеш тут читати, сливе, щодня. Проте громада ходе в театр і дивиться, хоч і як невідгідно трупі Старицького виступати” [4, 83].

Отож, Т. Зіньківський достеменно знав: не один Катков у Росії, як іронізував І. Франко, “хорує” на ідею “государственности”, як і те, що нею була інфікована більшість російської суспільності, що й прагнув показати у статті “Національне питання в Росії”. Росія, ця “дика півазіатська сила”, твердив із сумом публіцист на відміну від М. Драгоманова й молодого Франка, “спинила дальший розвиток – придушила, приспала усяке суспільне й культурне життя у двох третин обивателів держави. І ні звідки жаданої надії, ніякого просвітку сподіватися!” [30, 37]. Зрештою, український патріот дуже точно діагностував сутність “російського прогресу” (нині зветься “русским миром”), на який тоді покликалися М. Драгоманов і І. Франко, особливо щодо російської літератури. На підставі історично-порівняльного ґрунтовного аналізу фактів російської історії в контексті історії європейських народів, – І. Франко попри критику Т. Зіньківського визнавав, що той “все-таки знає дещо про Європу” [32, 359], – автор статті “Національне питання в Росії” дійшов висновку: “Сподіватись на російський прогрес можуть тільки несвідомі історії Москви і вдачі сього деспотичного народу, – історія може зломити сей народ, але прогрес його вдачі не змінить, – сподіватись іншого – нехтувати тисячолітню історію і науку історичну світову. Темна ся сила може впасти, але не переробитись, бо всьому ж є кінець, всьому” [30, 37]. Сучасні реалії підтверджують глибинну прозорливість та об’єктивність думок “бердянського провидця” (М. Дубас) щодо істинного ставлення простого московського люду та еліти до вирішення національного питання в Росії, на які нам слід зважати в подальшому виробленню україно-російських відносин у широкому сенсі цих слів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. [Турист] Лист Подорожного. Мадрид, 12 січня 1889 // *Правда*. – 1889. – Т. II. – Вип. VI (марець). – С. 448-451. – Помилково надрук.: С. 478-481.
2. Брагінець А.С. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. – Львів: Книжк.-журн. вид-во, 1956. – 410 с.
3. Буслаєв Ф. Мои воспоминания. Посвящается моим ученикам и ученицам // *Вестник Европы*. – 1890. – Кн. 10 (октябрь). – С. 646-684.
4. “...Віддати зумієм себе Україні”: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / Вст. ст., археограф. передм., упорядкув., комент., прим., підгот. текстів, покажчики, додатки, добір ілюстр. матеріалу С. С. Кіраля. – К.; Нью-Йорк, 2004. – 520 с.
5. *Возняк М.* З життя і творчості Івана Франка. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. – 303 с.

6. *Грушевський М.* Українство і питання дня в Росії // *Грушевський М.С.* Твори: у 50 т. – Т. 1. – Львів: Світ, 2002. – С. 293-300.
7. *Денисюк І.* Національне питання в полеміці “Між своїми” // *Денисюк І. О.* Літературознавчі та фольклористичні праці: У 3 т., 4 кн. – Т. 2. – Львів: [Б.в.] – 2005. – 313-326.
8. *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії: державна школа: Історія. Політика. Право. – Київ: Вид-во “Українознавство”, 1996. – 254 с.
9. *Драгоманов М.* Вибране: (“... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / [упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри; ред. Е. М. Логвиненко]. – Київ: Либідь, 1991. – 682 с.
10. *Драгоманов М.* В справі відносин українців до російської літератури (Листи до редакції “Зорі”) // *Зоря.* – 1889. – Ч. 8. – (15) 27 квіт. – С. 143-144; Ч. 9. – 1(13) мая. – С. 158-159; Ч. 10. – 15 (27) трав. – С. 174-175; Ч. 11. – 1(13) черв. – С. 191-192; підп.: Чудак.
11. *Древляньський В.* [Скуратівський В.] Що собою являє українська інтелігенція? // *Берегиня.* – 1993. – № 2/3. – С. 4-6.
12. *Єфремов С.* Історія українського письменства. – Київ: Femina, 1995. – 685 с.
13. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – [2-е вид.]. – Київ: Факт, 2006. – 156 с.
14. *Зіньківський Т.* Лист до Г. Сервичівської // *Інститут* рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. III. – Од. зб. № 45211.
15. *Кармазіна М.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – Київ: [Б. в.], 1998. – 350 с.
16. *Кіраль С.* “... Мрія моя – Україна...” (Спогади Єлисея Волянського про Трохима Зіньківського) // *Сучасний* погляд на літературу: Зб. наук. пр. – Вип. 12. – Київ: ДП “Інформ.-аналіт. агентство”, 2009. – С. 266-298.
17. *Кіраль С.С.* Михайло Возняк як першопублікатор листів Бориса Грінченка й Трохима Зіньківського [републ. ст. М. Возняка “Матеріали до історії українського письменства XIX в.: З листування Бориса Грінченка й Трохима Зіньківського з Олександром Кониським”] // *Борис* Грінченко – відомий і невідомий: Мат.-лі щорічних Грінчен. читань, 5 груд. 2012. – Київ: [Київ, ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. – С. 32-58.
18. *Кониський О.* Трохим Аврамович Зіньківський-Певний // *Правда.* – 1891. – Т. III. – Вип. VI. – С. 71.
19. *Кримський А.* Твори: У 5-ти т. – Т. 2. – Київ: Наук. думка, 1972. – 718 с.
20. *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Вид-во “Прут”, 2000. – 487 с.
21. *Куца О.* Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX століття. – Тернопіль: [Підруч. і посіб.], 1995. – 224 с.
22. *Левенець Ю. А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія. – Київ: Стилос, 2001. – 584 с.
23. Листи Трохима Зіньківського / Підгот. текстів, прим. В. Скрипки // *Неопалима* купина. – 1995. – № 5-6. – С. 52-78.
24. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / За ред. І. Вакарчука, Я. Ісаєвича. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 564 с.
25. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – 277 с.
26. *Лук М.І.* Етичні ідеї в філософії України другої половини XIX – початку XX ст. – Київ: Наук. думка, 1993. – 148 с.
27. *Микитась В.* Ідеологічна боротьба навколо спадщини Івана Франка: дослідження. – Київ: Дніпро, 1978. – 230 с.
28. *Нечиталюк М.* Наукова дискусія в університеті імені Івана Франка // *Жовтень.* – 1958. – № 3. – С. 116-118.
29. *Пархоменко М.* Об освіщенні насліддя Івана Франка // *Вопросы* философии. – 1957. – № 5. – С. 192-196.
30. Писання Трохима Зіньківського. Зредактував та життєпис написав Василь Чайченко: друк. під доглядом К. Паньківського. – Львів, 1893. – 1896. – Кн. 2. – 324 с.
31. *Франко І.* Формальний і реальний націоналізм // *Франко І.* Твори: У 20-ти т. – Т. 16. – Київ: ДВХЛ, 1955. – С. 440-441.
32. *Франко І.* Формальний і реальний націоналізм // *Франко І.* Твори: У 50-ти т. – Т. 27. – Київ: Наук. думка, 1980. – С. 355-363.
33. *Франко І.* З останніх десятиліть XIX в. // *Франко І.* Твори: У 50-ти т. – Т. 41. – Київ: Наук. думка, 1984. – С. 471-529.
34. *Франко І.* Кому за се сором? // *Франко І.* Твори: У 50-ти т. – Т. 45. – Київ: Наук. думка, 1986. – С. 245-248.
35. *Франко І.* До відома панів чехів // *Франко І.* Твори: У 50-ти т. – Т. 46. – Кн. 1. – Київ: Наук. думка, 1985. – С. 487-490.
36. *Франко І.* Катков і українофільство // *Там само.* – С. 484-486.
37. *Франко І.* Листи (1886–1894) // *Франко І.* Твори: У 50-ти т. – Т. 50. – Київ: Наук. думка, 1986. – 810 с.
38. *Хропко В. І.* Франко і журнал “Правда”: (До питання про полеміку І. Франка з І. Нечуєм-Левицьким та Т. Зіньківським) // *Українське* літературознавство. Іван Франко: статті і матеріали. – Вип. 58. – Львів, 1993. – С. 152-160.
39. *Штепа П.* Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість. – Дрогобич: Вид. фірма “Відродження”, 1997. – 335 с.

Отримано 25 серпня 2016 р.

м. Київ

